

PERGER PÉTER

Az első szebeni nyomda betűi és díszei

Ritkán látott újdonsággal szolgált Simon Zsolt,¹ amikor beszámolt három ismeretlen, minden eddigénél korábbi szebeni nyomtatványról, amelyek egyúttal a hazai nyomdászat legrégebbi emlékei közé tartoznak. Mai ismereteink szerint a két 15. századi „ősnymda” néhány termékét követően² ezek az 1525–1529 között készült kiadványok hagyták el elsőként a sajtót Magyarországon. Ráadásul egyikük még bizonyosan a Mohács előtti itthoni könyvkultúra hírmondói közé tartozik.

A nyomdászattörténet szempontjából a legnagyobb újdonság az, hogy a nyomda készletéről (egyetlen, több bizonytalansággal is övezett díszén kívül³), egészen eddig semmit nem lehetett tudni. Most kétféle fraktúr betűtípus, valamint két díszes fejléc, öt keretdísz, négy díszes kezdőbetű lenyomata volt azonosítható. Az utóbbiak jelentőségét növeli, hogy a reneszánsz keretdíszek, az Isten alakját, sőt egy városábrázolást is tartalmazó dekoratív fejlécek a Magyarországon használt legkorábbi sokszorosított grafikai emlékek.

A nemrégiben felbukkant nyomdai készlet természetesen még nem kerülhetett be V. Ecsedy Juditnak a 16. századi hazai nyomdák betűit és díszeit a teljesség igényével feldolgozó katalógusába, a szebeni nyomda bemutatásába.⁴ Az összefoglaló tanulmányt követő katalógus és a képtáblák ezt a hiányt igyekeznek pótolni.

Az újonnan előkerült kiadványok közül az első egy latin nyelvű öröknaptár,⁵ amelyet ajánlása szerint 1525. január 5-én bocsátottak ki Lucas Trapoldner és Valentinus Corvinus szebeni „nyomdászok”, mint büszkén állítják az új eljárás első termékeként a szászok földjén. Később (valamikor 1525 januárja és 1529. február 12. között) a papír újabb felhasználása során ezek hátára nyomtattak – minden bizonnyal ugyanők – újabb két, a középkor végén legtöbbet mondott imádságokat

¹ SIMON Zsolt: Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből. = Magyar Könyvszemle (125.) 2009. 1–29.

² RMNy 1, 2, 3, 5, 6.

³ Az összeállításban III/1 szám alatt felvett, eredetileg nyomdászjelvényként készült, majd 1579-ben Gyulafehérvárott fejlécként használt fametszetről lejjebb bővebben esik majd szó.

⁴ V. ECSÉDY Judit: *A régi magyarországi nyomtatványok betűi és díszei 1473–1600*. Bp. 2004. Balassi Kiadó–OSzK, 170–174, 503–517. /Hungarica Typographica 1./

⁵ Az újonnan felfedezett kiadványokat P. Vásárhelyi Judit besorolta a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* rendszerébe. Az RMNy-pótlások megjelenéséig ezek legteljesebb bibliográfiai leírása Simon említett cikkében (vö. 1. jegyzet) olvasható. A következőkben a kiadványok kapcsán ezekre az RMNy-számokra történik hivatkozás. Az öröknaptár: RMNy S6A.

összegyűjtő művet.⁶ Az egyik a Miatyánk, az Ave Maria és a Tízparancsolat német nyelvű, valamint a Magnificat, Veni sancte, Salve regina kezdetű antifóna latin,⁷ míg a másik a Hiszekegy német szövegét⁸ tartalmazza. A műveket hordozó, kötéstáblából előkerült nyolclevelnyi töredék a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban található, Bustya Endre áztatta ki őket 1960–61 táján, azonban jelentőségük egészen Simon Zsolt felfedezéséig rejtve maradt.

Korábban is ismertes volt, hogy Szebenben már a 16. század első felében működött nyomda. Az említett nyomtatványok felbukkanásáig csupán két kiadványa volt ismeretes: Thomas Gemmariusnak, a városi iskola rektorának 1529. évi latin nyelvtana,⁹ valamint Sebastian Pauschner szebeni orvosnak a pestisről írt, 1530-ban kinyomtatott munkája.¹⁰ Példány azonban egyikből sem maradt fent: az elsőről csupán egy említés, a másodikról pedig egy kéziratot másolat tájékoztatta az utókort. Az öröknaptár datálása és ajánlásának elsőségére utaló megjegyzése alapján immár bizton állítható, hogy a nyomda első terméke már 1525-ben elhagyta a sajtót. A műhely nem sokáig állt fenn, 1530-ban vagy kevéssel ezután megszakíthatta működését, ugyanis a szebeni polgárként jól ismert, később a városi iskola rektori tisztéig és a szenátorságig is eljutott Lucas Trapoldner 1531-ben már a város jegyzője volt.

A kiadványok tartalmáról, keletkezésének körülményeiről Simon Zsolt igen alaposan írt említett cikkében, majd megállapításait Borsa Gedeon még kiegészítette néhány újabb, főképp a nyomdász, Valentin Corvinus személyére vonatkozó adattal.¹¹ Így a művekről e helyütt nem érdemes bővebben szólni. Fontos azonban összefoglalni azon feltételezéseket és megállapításokat, amelyeket a betűk és díszek kapcsán a nyomtatványokkal eddig foglalkozó két kutató tett.

A betűkészlet eredetét elsőként Simon Zsolt igyekezett tisztázni.¹² Ő Lucas Trapoldner kölni iskolázottsága folytán ottani betűbeszerzést valószínűsített. A kölni német nyomtatványok betűkészletének a 16. század közepéig haladó repertóriumában és az általa megvizsgált korabeli kölni nyomtatványokban azonban nem találta nyomát a típusoknak.

A metszeteket stílusuk alapján három csoportba osztotta. A legtöbb dísz (az iniciálék, a II/5 keretdísz, valamint a két fejléc) néhány közös motívum alapján alkotja az egyik csoportot. Ezeknél alacsonyabb művészi színvonalúnak, egyszerűbb motívumokat, kevesebb vonalat használónak, a tér mélységét kevésbé érzékeltetőnek tartja a II/3 és II/4 keretdíszeket. A harmadik csoportba szerinte a maradék két keretdísz (II/1–2) tartozik, amelyek fekete háttérükkel, továbbá a ferde vonalak és egy központi

⁶ Borsa Gedeon megállapítása szerint, vö. BORSA Gedeon: Az első szebeni nyomda történetéhez. = Magyar Könyvszemle (125.) 2009. 357–358.

⁷ RMNy S6B.

⁸ RMNy S6C.

⁹ RMNy 9.

¹⁰ RMNy 10.

¹¹ BORSA: *i. h.* (6. jegyzet) 357–361.

¹² SIMON: *i. h.* (1. jegyzet) 8.

tengely körül csavarodó spirál motívumának hangsúlyos használatával tűnnek ki. E besorolása alapján feltételezte, hogy a három különböző stílusú anyagrész külön-külön mesterekhez köthető, így közvetve vagy közvetlenül három eltérő forrásból kerültek a szebeni nyomdába.

A fejlécek közül Simon Zsolt külön is tárgyalta a városképet ábrázoló dísz, felvetve, hogy esetleg Szeben látható rajta. A kép bizonyos elemei (az előtérben látható folyó, a tornyok, házak és a települést körülvevő hegyek) a szász városra is jellemzőek. Ugyanakkor a külön álló torony ábrázolása, a város hangsúlyozottan dombra való helyezése, kicsiny volta és leginkább az az általános tapasztalat, hogy a hazai metszetek szinte kivétel nélkül külföldön készített művek vagy azok másolatai voltak, véleménye szerint kevésbé valószínűvé teszik, hogy az ábrázolás Szeben látképét őrizte meg.

Vele szemben Borsa Gedeon inkább Valentinus Corvinushoz köti a nyomdai készlet eredetét.¹³ Velencei és brassói levéltári adatok alapján feltételezi, hogy a nyomdász rokoni kapcsolatban állt azzal a brassói származású Andreas Corvinusszal, aki Brassóban a Rabe, Rawe névformát használta, és aki a 15. század végén betűmetszőként és nyomdászként működött Velencében. A töredéken található öntött betűk, a dísz és a fejlécek színvonala arra utal, hogy készítőjének jelentős tapasztalata lehetett ilyen speciális nyomdai anyagok előállításban. Borsa szerint ezt a felszerelést tehát nem Szebenben, hanem a korabeli jelentős nyomdavárosok egyikében készítették. Mindezek alapján úgy véli, a felszerelés legvalószínűbben Velencéből, Andreas Corvinustól származott, és fia vagy unokája örökségként hozhatta magával, amikor – feltehetően a városi tanáccsal szoros kapcsolatban álló, tanult polgár, Trapoldner biztatására – visszatért ősei szülőföldjére.

Még egy tipográfiai emlékről kell szót ejteni, amelyet a szakirodalom többször hozott kapcsolatba az első szebeni nyomdával. A hazai nyomdászattörténet régi, megoldatlan problémája volt az az 1528-as évszámot és latin betűket tartalmazó fametszetes dísz, amelyet 1579-ben Gyulafehérvárott Lorinț diakónus egyik ószláv nyelvű kiadványában¹⁴ fejjel lefelé elhelyezett.¹⁵ Elsőként Jakó Zsigmond adott róla hírt,¹⁶ s a szebeni nyomda létezésének közvetlen bizonyítékeként értékelte. Az ő olvasatában az egymásba fonódó betűk a TRG monogramot adják ki, és a rejtélyes Theobaldus Gryphius Reutlingensis nevét rejtik, akit Johannes Honterus egy évtizeddel későbbi brassói nyomdaalapítása körül segédkező személynek gondolt. Borsa Gedeon immár az első szebeni nyomdászok nevének ismeretében a monogram új, meggyőző értelmezését adja: az valójában C (azaz Corvinus) és

¹³ BORSA: *i. h.* (6. jegyzet) 360–361.

¹⁴ *RMNy* 435. 150b.

¹⁵ Ebben a szerepében ismerteti V. Ecsedy Judit típusrepertóriumában: Lorinț diakónus nyomdája, IV/5 dísz, vö. V. Ecsedy: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 98–99, 165, 463. Ebben az összeállításban a III/1 számot kapta.

¹⁶ JAKÓ Zsigmond: *Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században*. In: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1977. Kriterion Könyvkiadó, 181.

Tr (mint Trapoldner).¹⁷ Ezt az olvasatot erősíti az is, hogy a Jakó által említett, Theobaldus Gryphius nevű, Brassóban tevékenykedő személy valódisága is erősen kétséges.¹⁸ Borsa véleménye szerint tehát ez az első hazai nyomdászjelvény, amely 1528-ban a szebeni műhely számára készült, s minden bizonnyal rendszeresen használták. Megszűnése után Filip mesternek a városban 1544-ben indult cirill nyomdájába kerülhetett, innen pedig egyelőre ismeretlen úton jutott el a szintén cirill gyulafehérvári tipográfiába.¹⁹ V. Ecsedy Judit lehetségesnek tartja, hogy a szebeni városi nyomda 1575. évi újjászervezése során kiselejtezték, az elavultnak minősített legrégebb felszerelési tárgyakkal együtt áruba bocsátották, így került át Gyulafehérvárra.²⁰

A szebeni nyomda Lucas Trapoldner városi tanácsossá való kinevezésével, úgy tűnik, megszűnt. Valentinus Corvinus feltehetőleg a szerzetesrendek elűzésekor, az 1529. február 12-ét követő napokon távozhatott a városból. Ezután 1544 és 1552 között cirill betűs nyomda működött,²¹ majd 1575-től indult újra a latin betűs nyomtatás a városban.²² A már említett nyomdászjelvény kivételével sem ebben a műhelyben, sem más hazai 16–17. századi nyomdában nem található nyoma a most felfedezett első szebeni nyomda itt bemutatott felszerelésének.

A következő katalógus és típusrepertórium szerkezetében, formájában, módszereiben V. Ecsedy Judit már említett művéhez²³ igazodik, annak – az újonnan felfedezett nyomdai készlettel való – kiegészítése kíván lenni.

¹⁷ BORSA Gedeon: *Az első hazai nyomdászjelvény*. In: *Crescit eundo. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára*. Szerk.: SIMON Melinda, PERGER Péter [Bp.] 2011. Argumentum Kiadó, 39–43.

¹⁸ V. ECSEDY Judit: *Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára*. In: *Honterus-émlékkönyv – Honterus Festschrift*. Szerk.: W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes. Bp. 2001. OSzK–Osiris Kiadó, 125–127. Itt a szakirodalom korábbi, Gryphiusra vonatkozó megállapításai is olvashatók összefoglalóan.

¹⁹ BORSA: *i. h.* (6. jegyzet) 42–43. Borsa ugyanitt (42) a fametszet többszöri csonkulásának nyomai alapján megkísérelte követni használatának útját. Szerinte a Corvinus–Trapoldner-féle műhelyben megjelent, főlió alakú nyomtatványhoz készíthették. Feltételezése szerint a fent említett, tartalma alapján negyedrétt formátumú Gemmarius-féle latin nyelvtan (1529, *RMNy* 9) és Pauschner pestisről írt könyve (1530, *RMNy* 10) számára fűrészeléssel negyedrétt (kb. 140 mm), egy újabb töréssel pedig nyolcadréthez illeszkedő méretekre alakíthatták – talán Filip első kiadványához, a ma már példányból ismeretlen román nyelvű Luther-féle kis kátéhoz (1544, *RMNy* 59).

²⁰ V. ECSEDY: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 99.

²¹ V. ECSEDY: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 65.

²² V. ECSEDY: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 104–107.

²³ V. ECSEDY: *i. m.* 2004. (4. jegyzet)

KATALÓGUS²⁴

I. ILLUSZTRÁCIÓ —

II. CÍMLAPKERET – KERETDÍSZ

1. Indát körülfogó, sarkosan hajló szalagsor léniával övezve, két végén nyitott (9 × 79) – RMNy S6B
Szeben, 1525–1529.
2. Pálcára futó leveles indafonat, léniával övezve, két végén nyitott (11 × cr.100, fennmaradt 11 × 95) – RMNy S6B
Szeben, 1525–1529.
3. Pálcára fűzött ötszirmú virágsor, szélesebb és keskenyebb léniával övezve, két végén nyitott (11 × 153) – RMNy S6B
Szeben, 1525–1529.
4. Váltakozva nagyobb, illetve kisebb ovális szemekből álló láncsor, szélesebb és keskenyebb léniával övezve, két végén nyitott (9 × 79) – RMNy S6C
Szeben, 1525–1529.
5. Stilizált madárfejű lényekből, virágmintából álló sor, szélesebb és keskenyebb léniával övezve, két végén nyitott (12 × cr.162, fennmaradt 12 × 159) – RMNy S6C
Szeben, 1525–1529.

III. NYOMDÁSZJEGY – CÍMER – EMBLÉMA

1. Fekete alapú, keretezett virágmintás fejléc, két oldalán sérült. A virágmotívumok között az „1528” évszám és a „GR” monogram (18 × 112)
Szeben, 1528.
Továbbélése, díszként felhasználva Gyulafehérváron, Lorinț diakónus nyomdájában:
Gyulafehérvár, 1579²⁵

IV. FEJLÉC – ZÁRÓDÍSZ

1. Két végén volutával záródó, ornamentális formákkal díszített íves timpanon, közepén a teremtő, áldást osztó Isten alakjával, szélesebb és keskenyebb léniából álló kerettel övezve (34 × cr.173, fennmaradt 34 × 123) – RMNy S6B
Szeben, 1525–1529.

²⁴ Mivel e nyomda esetében a szokásosnál jóval kevesebb szöveg állt rendelkezésre, a keretdíszekből, a két fejlécből és a két iniciáléből teljesen ép példányt nem sikerült találni. A fejlécek esetében ezért két töredékes mintát is közlök, amelyek részben kiegészítik egymást. Ezeknél és a keretdíszeknél az eredeti méret a fennmaradt részek összevetésével meglehetősen biztonsággal feltételezhető volt.

²⁵ Vö. V. ECSEDY: *i. m.* 2004. (4. jegyzet) 165, 463, IV/5 tétel.

2. Két medalionba foglalt városábrázolás, az előtérben folyóval, a háttérben hegyekkel, oldalt fekvő korszóbból kinövő arabeszkkel, szélesebb és keskenyebb léniából álló kerettel övezve (34 × cr.173, fennmaradt 34 × 162) – RMNy S6C
Szeben, 1525–1529.

V. ÁBRA – TÉRKÉP –

VI. INICIÁLÉ

- Ember- és szárnyfejekkel, ornamentális motívumokkal díszített iniciálék
G (26 × 23) – RMNy S6A, Szeben, 1525–1529.
I (26 × 20) – RMNy S6C, Szeben, 1525–1529.
M (26 × 23) – RMNy S6B, Szeben, 1525–1529.
V (25 × cr.25, csonka) – RMNy S6A, Szeben, 1525.

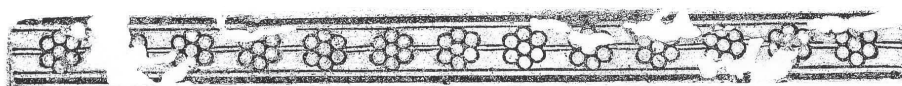
VII. NYOMDAI CIFRA –

VIII. HANGJEGY –

IX. BETŰ

1. F 116 1525–1530? – (szöveg minta RMNy S6C)
2. F 72 1525 (szöveg minta RMNy S6A)

KÉPTÁBLÁK

II/1

II/2

II/3

II/4

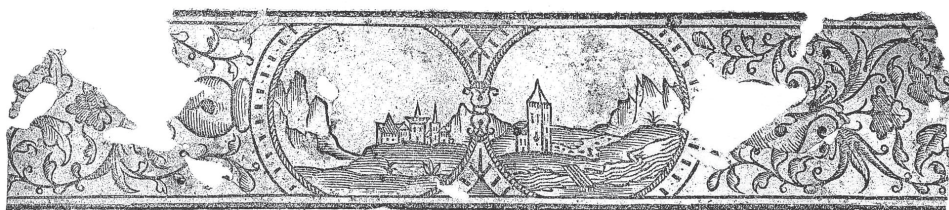
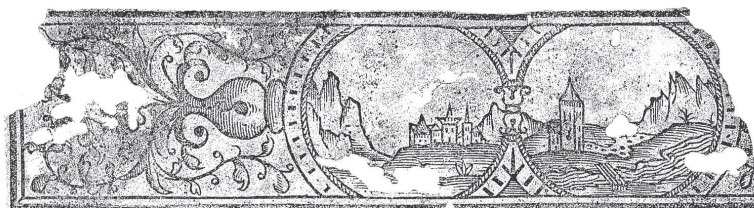
II/5

III/1

IV/1

IV/2

VI

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V
 a ā b c d e ē f g h i j k l m n ō p q r r s s t t ſ
 t t u ū v v x y z z ° ρ = = .

Ich geland in got vater almechtige sel
 and in Iesum Christum sein ayngen si
 empfangen ist von dem heiligen geist
 iunckfrawen. Dem artet vnter poncio
 storben vnd begraben. Abgefaren zu den hellen
 den vonden totten. Aufgefare zu den himelē de
 re gotz des almechtigen. Von dan er kurz frig ist
 vnd toden. Ich geland in den heiligen geist. w
 chen. Demait schaf der heiligen : uergebung
 des fleisch. and das ewig leben. Amen.

F 116

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U
 a ā b c d d e ē f g b i j l m n o o p q ā r r s s f s t t u ū v v x ſ z ? : .
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Clarum facere volentes dominatibus vestri
 o. um rem publicam et optime gubernantes : l
 utilitati inservientes ; non minus laboriose q
 et quo magis provincie huius nostre raris sit
 cōspectu vestro ; hoc est illorum qui nobis die
 provide et r nos animi erga vos nostrū sinec
 viciet et presenti in quinquaginta annos continuos porrectam si
 dabitur opē et in maioribus quoqz : cōmuni littearie rei et
 imperaturos nos abunde cōstitui. videlicet et animi erga nos
 humillime cōmendatos vellimus. Tibiij. Nonā. Januarij

F 72

PÉTER PERGER

Les caractères et les ornements de la première officine typographique de Szeben

Zsolt Simon avait rendu compte en 2009 dans le magazine *Magyar Könyvszemle* de la découverte des fragments, retrouvés dans des tables de reliures, de trois imprimés, jusqu'ici les plus précoces, préparés entre 1525 et 1529 à Szeben.

De l'époque précoce de l'imprimerie de la ville de Szeben nous avons connaissance jusqu'ici seulement des nouvelles indirectes. La possibilité de connaître les premiers caractères et des premiers ornements graphiques de typographie de Hongrie est très importante. En même temps le nom de l'associé de Lucas Trapoldner, Valentinus Corvinus est également venu à jour.

Le répertoire du matériel complet des officines typographiques de Hongrie des 15-16e siècles a été composé par Judit Ecsedy, V. Dans cet ouvrage les types maintenant découverts ne pouvaient pas encore se figurer. L'article présent souhaite compléter la monographie, la partie catalogue, dans sa structure, forme et méthodes'y adapte L'étude qui la précède, résume les constatations de la littérature spéciale au sujet du matériel. Dans l'article mentionné, Simon présume que le matériel typographique, vue les études de Trapoldner poursuivies à Cologne, peut être reliée à cette ville. Gedeon Borsa, dans son article paru en 2009, d'après des données d'archives, relie l'origine des caractères et des ornements à Valentinus Corvinus, qui, à son avis, pouvait être en parenté avec Andreas Corvinus, d'origine de Brassó, actif à Venise à la fin du 15e siècle, comme imprimeur et graveur de caractères. La première marque typographique de Hongrie, datée pour l'an 1528, peut être reliée également à cette officine. De son usage ultérieure à Gyulaféhérvár rend compte Zsigmond Jakó. Borsa, en 2011, en connaissances des noms des imprimeurs, soutient par de preuves ultérieures l'appartenance de l'élément au matériel de Szeben. Le fonctionnement de l'imprimerie de ville de Szeben s'est achevé vraisemblablement en 1531, et ne recommence qu'en 1575. Le matériel ici présenté (excepté la marque typographique), n'apparaît plus ni à Szeben, ni dans aucune d'autres officines de Hongrie des 16-17e siècles.